

Сергій Побожій

кандидат мистецтвознавства

Про викладання історії мистецтва у
Харківському університеті (1805–1920 рр.)

Початком систематичного викладання історії мистецтва у Харківському університеті можна вважати 1893 рік, коли в штаті навчального закладу з'явився спеціаліст з даної дисципліни – Є. К. Редін. До того ця дисципліна викладалася, але не систематично. Продовжити процес становлення викладацької практики, як видається, важливо тому, що в ньому відбиваються деякі закономірності загального розвитку мистецтвознавства і зокрема в Україні. В університетських курсах, скажімо, з перших років і до початку ХХ ст. спостерігаємо прагнення викладачів йти від грецької до вітчизняної старовини. Ця тенденція характерна і для українського та російського мистецтвознавства в цілому.

З перших років існування у Харківському, як і в інших університетах, певною мірою викладалися малювання, музика, танці, також фехтування, верхова їзда тощо, але процес викладання характеризувався спочатку широким енциклопедизмом, відсутністю чіткої спеціалізації. У цьому вбачається відгук сильної лицейної традиції. І хоча Харківський університет під час створення не спирався на принципи лицю, однак у загальних рисах його програма була орієнтована саме на них. У 1820 році на словесному факультеті його було введено курс естетики, аналогічний курсові навчальних планів Московського університету. Крім цього курсу, протягом першого двадцятиріччя існування вищого навчального закладу в Харкові його професори читали різні енциклопедичні курси: Я. Я. Белен де Балю – грецьку граматику та археологію, Л. А. Умляуф – римські старожитності та естетику, А. А. Дегуров – спеціальний курс історії успіхів людства в мистецтвах та науках, А. Г. Рейніш знайомив студентів з археологією

загальної історії, доктор філософії І. Є. Шад читав лекції з теорії естетики, які сам розробив.

У програмі магістерських іспитів передбачалися питання з естетики та історії мистецтв¹. І хоча за статутом 1835 року до складу словесного факультету не увійшла запропонована факультетським проектом 1834 року кафедра естетики та історії красних мистецтв, професори факультету все ж досить активно цікавилися історією мистецтва. Так, викладач грецької літератури (він же завідуючий мюнц-кабінетом), професор А. О. Валицький, який працював у Харківському університеті з 1835 по 1858 рр., читав лекції з грецьких старожитностей. Вихованець Віденського університету, він «стояв на висоті тодішніх філологічних вимог щодо вивчення класичної старовини»².

Різними є спогади про А. О. Валицького з погляду оцінки його лекцій, але у більшості з них відзначається вміння професора розкривати перед слухачами художню красу творів літератури та мистецтва³. Очевидно, саме це спричинило і перше замовлення на гіпсові зліпки з грецьких статуй, які виконала для університету Петербурзька Академія мистецтв. У 40-ві роки при Валицькому було започатковано спеціальну бібліотеку музею, основу якої склали видання з мистецтва. Крім того, для музею було виписано чудові видання репродукцій з творів, що зберігалися в Мюнхенській пінакотеці, Дрезденській галереї та галереї Шлейсгейма, видання старожитностей Геркуланума і Помпей. Згодом наочні матеріали використовували викладачі, які запровадили систематичні заняття з історії мистецтв.

18 липня 1863 року в Харківському університеті було введено новий статут, за яким передбачалося 11 кафедр, у тому числі кафедра теорії та історії мистецтв при історико-філологічному факультеті (§ 13, п. II)³. Однак через відсутність фахівців відповідні курси лекцій не читалися, за винятком епізодичного проведення окремих занять. Натомість з'являються друковані праці з

мистецтвознавства. Піонером у цій галузі можна вважати вихованця Харківського університету Д. І. Каченовського.

За статутом 1884 року кафедра теорії та історії мистецтв зберігалася. Але оскільки спеціалістів-викладачів не було, навчання і далі провадилися нерегулярно. Певних успіхів досягли О. О. Потебня О. М. Деревницький, О. І. Кирпичников. Відомий вчений-мовознавець О. О. Потебня викладав історію мистецтва, коли завідував музеєм (з 1868 по 1884 рр.)⁴. В одному з листів до І. Є. Бецького він писав: «Я взяв на себе збереження музею лише тому, що потрібно комусь з членів університету виконувати ці обов'язки. Кафедра історії мистецтв у Харківському університеті навряд чи скоро буде зайнятою. Таким чином, музей ще довго буде без постійного господаря. Я за родом своїх занять та через нестачу часу можу приносити музею лише незначну користь»⁵.

Студенти класичного відділення з цікавістю слухали курси з історії мистецтва давніх народів, італійського малярства XV–XVI ст., історії стилів у викладах приват-доцента О. М. Деревницького, який працював в університеті з 1885 по 1893 рр. Для нього мистецтвознавство не було випадковим захопленням – свідченням може слугувати опублікована ним праця «Художник Менелай та його група».

Читаючи у 1882–1883 рр. курси «Література й мистецтво в перші століття християнства», «Історія італійського мистецтва в епоху Відродження», а в 1883–1884 рр. – «Історія російського мистецтва» (що був однією з перших спроб ознайомити студентів з вітчизняним мистецтвом), О. І. Кирпичников висвітлював роль впливу Візантії на розвиток мистецтва Київської Русі і значення мистецтва Візантії взагалі. Подібні спеціальні курси у 80-і роки користувалися неабияким успіхом у студентів.

За спогадами професора Харківського університету Л. Ю. Шепелевича, «початок вісімдесятих років був прекрасним періодом життя університетів.

Незважаючи на часті хвилювання студентів, що не мали політичного характеру в Харкові, студенти вчилися багато охоче. Особливо сприятливим був цей період для історико-філологічного факультету. Студентів нараховувалось вдвічі більше, ніж у наш час, до того ж і контингент їх був дуже добрий. Лекціями захоплювались і ними цікавилися, тому що професори, не обмежені програмами, читали курси, особливо для них цікаві, тож нерідко самі захоплювались»⁶.

Крім читання лекцій, О. І. Кирпичников два роки (з 1882 по 1884) разом з О. О. Потебнею завідував університетським музеєм, проводив заняття у себе вдома. «Двері будинку професора, – згадував Є. К. Редін, – були завжди відчинені для його слухачів, а один раз на тиждень для гуртка він влаштовував спільні читання, бесіди. Важко забути ці вечірні бесіди, що проходили у професора, який давав пояснення, вступав у суперечки, ілюстрував свої положення даними, почерпнутими з великої скарбниці знань з історії літератури, мистецтва»⁷.

Це були роки, коли в університетських стінах серед студентства почало виникати зацікавлення проблемами України, української культури. Спочатку це виявлялося при слуханні курсів, у яких заторкувалися питання історії України, потім – історії української літератури, мистецтва.

Другий етап розвитку мистецтвознавства пов'язаний з приходом у 1893 році до Харківського університету, на кафедру теорії та історії мистецтва, Єгора Кузьмовича Редіна (1863–1908). Відтоді почалося систематичне викладання історії мистецтва. Курси, які читав Є. К. Редін, знайомили студентів з історією мистецтва Давнього Сходу, давньохристиянського та візантійського мистецтва. При ньому вже діяв стабільний розклад лекційних та практичних занять. В осінньому семестрі 1904 року, наприклад, лекції професора розподілялися так: понеділок – історія давнього мистецтва, четвер – історія візантійського мистецтва, субота – практичні заняття з історії давнього та візантійського мистецтва⁸. Професор одним з перших почав знайомити студентів з українським мистецтвом, особливо після

проведення в Харкові XII археологічного з'їзду. Всі його лекції користувалися великим успіхом.

1908 року Є. К. Редін помер, але розпочата ним справа була продовжена. У 1909–1912 рр. М. Ф. Сумцов викладав історію італійського мистецтва епохи Відродження⁹. Для більш глибокого вивчення мистецтва Італії його було відряджено до цієї країни. Студентам, які вивчали італійське мистецтво, М. Ф. Сумцов рекомендував книги Буркхардта, Мюнца, Фрікена, Джівелегова, Романова, Вишеславцева. Він читав також історію новітнього російського мистецтва, цікавився художніми виставками, що відбувалися в Харкові.

Педагогічна й наукова діяльність М. Ф. Сумцова спрямовувала студентів на зацікавленість питаннями української культури, етнології, етнографії, мистецтва.

У 1909 році в університетській друкарні виходять «Вимоги і програми іспитів у комісії

вимоги, що іспиту з з нарису про відомостей хронологією мистецтва у Греції і т. ін. грецьких скіфів, мати

Єгор Кузьмович Редін

Єгор Кузьмович Редін

історико-філологічній», де зазначено й ставилися до студентів при складанні історії мистецтв. Починалася програма естетичні теорії давнього мистецтва, з про «Лаокоон» Лессінга. Потім за вимагалось знання процесу розвитку Давньому Єгипті, Асирії, Персії, Давній Необхідно було знати пам'ятки колоній та грецького мистецтва у уявлення про класичні старожитності Росії.

Програмою передбачалося: «Іспити проводяться за малюнками пам'яток на вибір іспитової комісії. Екзаменованний має подати стислий нарис епохи, до якої відноситься пам'ятка, знати її історію, особливості

порівняно з іншими однорідними пам'ятками та значення в історії мистецтва, а при характеристиці архітектурних пам'яток виявити обізнаність з термінологією будівельних та декоративних частин і їхнім призначенням»¹⁰.

У програмі поряд з питаннями, що стосуються мистецтв давнього світу, є розділ, де зазначено вимоги щодо знання вітчизняного мистецтва, основних положень естетики за працями Вінкельмана та Лессінга. На підставі аналізу програми можна скласти уявлення про її спрямованість, про те, що вона базувалася на класицистичній орієнтації естетичних теорій. В цілому ж тодішня методика проведення іспитів з теорії та історії мистецтва певною мірою співзвучна з методикою екзаменування в художніх навчальних закладах у наш час, коли, крім відповіді на питання, треба ще й за репродукціями визначити твори мистецтва 1912 року до Харкова на викладацьку роботу в університеті приїздить Федір Іванович Шміт (1877–1937). Він очолює кафедру загальної історії та кафедру теорії та історії мистецтв, займається науковою діяльністю, активно включається в університетське життя. Оскільки вчений займався вивченням візантійського мистецтва, курси, що читалися ним в університеті, охоплювали історію мистецтв Давнього Сходу та Греції. Він провадив практичні заняття з вивчення рельєфів давньохристиянських саркофагів. У 1915–1916 навчальному році, наприклад, Ф. І. Шміт викладав такі дисципліни, як історія російського мистецтва, візантійська та російська іконографія, а також вів практичні заняття з візантійської та російської іконографії.

Прихід Ф. І. Шміта, вченого з європейським ім'ям, до університету, безперечно, сприяв відродженню підупалого зацікавлення мистецтвознавством не тільки в університеті. Активна викладацька пильність вченого в університеті, на вищих жіночих курсах, в художньому училищі викликала інтерес до мистецтвознавства широкого кола не тільки викладачів, а й студентів. Стала

зростати зацікавленість науково-дослідною роботою, в результаті чого наукові праці з історії мистецтва почали писати студенти.

Однією з форм заохочення студентів до науково-дослідної роботи було запровадження так званих медальних тем, коли за кращий твір студентові вручали золоту медаль. Заснований історико-філологічним факультетом, цей своєрідний конкурс мав гуманітарну спрямованість. 1914 року Ф. І. Шміт написав відгук на конкурсний твір Л. П. Гордєєва «Деїсус у візантійському і російському мистецтві», і 1916 р. запропонував для конкурсу тему «Іконографія українського іконостасу».

Через рік був надрукований відгук Ф. Шміта на єдину роботу названої теми під девізом «Либідь». Як виявилось, під цим девізом виступив студент історико-філологічного факультету, уродженець м. Лебедина (звідки – і назва девізу) Стефан Андрійович Таранушенко.

Спираючись на візантійське мистецтво, будучи його великим знавцем, Ф. І. Шміт, як бачимо, заохочував до дослідження українського мистецтва,

усвідомлюючи слабку його вивченість як і погляду

окремих пам'яток мистецтва, так і з точки зору вироблення методологічних засад.

Крім конкурсу на золоту медаль, історико-філологічний факультет заснував ще й премію імені Є. К. Редіна з теорії та історії мистецтв. Одразу ж після приходу Ф. І. Шміта до університету рада факультету 29 листопада 1912 року ухвалила просити вченого, аби він визначив тему для пошукувачів заснованої премії¹¹. Пропозиції щодо тематики творів на здобуття цієї премії вносили й інші викладачі, і це свідчило про зростаючу зацікавленість питаннями

мистецтвознавства (викладач А. К. Вєтухов, наприклад, запропонував тему «Уявлення російського народу про душу в мініатюрах»).

Аналіз медальної тематики дає підстави твердити, що праці суто мистецтвознавчого характеру почали з'являтися у 80-ті роки. Спочатку це були поодинокі роботи, а вже у 90-ті та подальші роки їхня питома вага поступово збільшувалась. Деякі навіть виходили за межі студентських творів як за глибиною та серйозністю підходу, наявністю цінного фактичного матеріалу, так і за оригінальністю розробки теми, і посіли вагоме місце серед інших капітальних досліджень у галузі мистецтвознавства, не втративши свого значення до сьогодні. Це, перш за все, стосується наукових розвідок С. А. Таранушенка.

Викладання історії та теорії мистецтва в Харківському університеті припинилося 1920 року, із закриттям його.

1. — Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета: По неизданным материалам. - Т. I (1802-1815). - Харьков, 1904. - С. 612.

2. — Соловьёв И. М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях» современников. – Вып. 1: Университеты до эпох шестидесятых годов. – СПО, 1914. - С. 175.

3. — Вейнберг П. Харьковский университет в шестидесятых годах: Из моих воспоминаний // Русское богатство. – 1905. – № 2. – С. 245–258; Университетский устав 1863 года. – СПб, 1863. – С. 6.

4.——Лапина М. С. Роль А. А. Потебни в создании музея изящных искусств Харьковского университета // Творча спадщина О. О. Потебні й сучасні філологічні науки: Тези респ. наук. конф. – Харьков, 1985. – С. 292–294.

5.——Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. – К., 1985. – С. 105,

6.——Редин Е. К. Профессор Александр Иванович Кирпичников: Обзор трудов его по истории и археологии искусства // Сб. Харьковского историко-филологического общества. – Харьков. 1905. – Т. 14. – С. 79.

7.——Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова: Сб. ст., воспом., изд. ист.-фил. об-вом при имп. Харьк. ун-те. – Харьков (б. р.). – С. 60.

8.——Обозрение преподавания предметов и практических занятий в имп. Харьковском ун-те на 1894–95 акад. год. – Харьков, 1894. – С. 13.

9.——Обозрение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету имп.

Харьк. ун-т(на 1911-1912 акад. год. – Харьков (б. р.). – С. 19–20;

Обозрение... на 1912-1913 акад. год. - Харьков, 1912. - С. 18.

^{40.}—Требования и программы испытаний в комиссии историко-филологической. – Харьков, 1909. – С. 13.

^{41.}—Протоколы заседаний историко-филологического общества 19 ноября 1912 г. // Вестник Харьк. ист.-фил. об-ва. – Харьков, 1913. – Вып. 4. – С. 84.